

פרק ה - ביטול חמץ וביעורו

א - ביטול החמץ בלילה וביום

כפי שלמדנו (בהלכות השבתת חמץ ג, ד) אנו מקיימים את מצוות השבתת החמץ בשני אופנים, במעשה ומחשבה. וסדר ההשבתה מורכב מארבעה שלבים, בדיקת חמץ ואח"כ ביטול ראשון שמתקיימים בליל י"ד בניסן, ולמחרת ביעור חמץ ואחריו ביטול שני. אחר שעסקנו בהלכות בדיקת חמץ נמשיך לדיני הביטול.

מיד לאחר הבדיקה מבערים את החמץ באופן רוחני על ידי ביטול החמץ. כדי להקל על המבטלים חובר נוסח ביטול, ולשונו בארמית, מפני שהנוסח נתחבר בתקופה שרבים מהמוני העם הבינו ארמית בלבד. וזה לשונו (לנוסח אשכנז): "כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי, דלא חזיתיה ודלא בערתיה, לבטיל ולהוי הפקר כעפרא דארעא". ואפשר לאומרו בעברית: "כל חמץ ושאור שיש ברשותי, שלא ראיתיו ושלא ביערתיו, יבטל ויהא הפקר כעפר הארץ". (לנוסח ספרד מזכירים רק חמץ, כי הוא כולל גם שאור. וכן מזכירים עניין הביטול בלבד, כי הוא כולל בתוכו גם את ההפקר, עיין חזו"ע ע' לב).

לאחר ביעור החמץ בפועל שמתבצע בבוקר יום י"ד בניסן (דיניו יבוארו בהלכה ג') חוזרים ומבטלים את החמץ. ואף שכבר ביטלו את החמץ בליל י"ד אחר הבדיקה, מכל מקום אותו הביטול היה על החמץ שלא נודע ולא נמצא בבדיקה. אבל את החמץ שמתכוונים לאכול בארוחות הערב והבוקר - לא ניתן לבטל, מפני

שהוא חשוב לנו, וכן את החמץ שנמצא בבדיקה לא מבטלים, שהרי מתכוונים להשביתו בשריפה. יתר על כן, אם נתכוון בביטול שבלילה לבטל גם את החמץ שאנו מתכוונים לאכול אחר כך, ממילא יתברר שהביטול מהשפה ולחוץ ואינו מועיל כלל. לפיכך בלילה אנו מבטלים רק את החמץ שלא מצאנו בבדיקה, אבל אין אנו מתכוונים לבטל את החמץ שאנו שומרים עבור הארוחות הנותרות ושריפת החמץ. לפיכך יתכן שמקצת מן החמץ הזה נשמט מעינינו ונשכח, וכדי שלא נעבור עליו באיסור בל יראה ובל ימצא, חוזרים ומבטלים את החמץ. ויש להקפיד לבטל את החמץ עד סוף השעה החמישית, שאם הגיעה השעה השישית, החמץ נאסר בהנאה ושוב אין אפשרות לבטלו (שו"ע או"ח תלד, ב).

נוסח ביטול היום שונה במקצת, שכן בערב מבטלים רק את החמץ שלא נמצא בבדיקת חמץ, ואילו בבוקר מבטלים את החמץ מכל וכל. וזה לשון נוסח הביטול: "כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי, דחזיתיה ודלא חזיתיה, דבערתיה ודלא בערתיה, לבטיל ולהוי הפקר כעפרא דארעא". ותרגומו בעברית: "כל חמץ ושאר שיש ברשותי, שראיתיו ושלא ראיתיו, שביערתי ושלא ביערתי, יבטל ויהא הפקר כעפר הארץ".

ב - משמעות ביטול החמץ

כפי שלמדנו נוסח ביטול חמץ שלפנינו בארמית, מפני שנתחבר בתקופה שרוב פשוטי העם הבינו ארמית, אבל ודאי שאפשר לאומרו בעברית או בכל שפה אחרת. ומי שאמר את הנוסח בארמית ולא הבין את משמעותו הכללית שהיא ביטול

החמץ, אלא חשב שזוהי תפילה לקראת הפסח - לא ביטל את חמצו (מ"ב תלד, ט).

שני פירושים נאמרו במשמעות הביטול: רש"י ורמב"ן פירשו, שבכוחו של האדם לבטל את החמץ. וזה דין מיוחד בחמץ, מפני שלפי התורה החמץ בפסח אינו נחשב לכלום, שהרי אסור להנות ממנו, וממילא הוא נחשב כעפר הארץ שאין לו כל חשיבות. אלא שלעניין אחד עדיין יש חשיבות לחמץ, שאם נשאר בביתו חמץ בפסח - עובר עליו באיסור בל יראה ובל ימצא, אבל אם ביטלו לפני תחילת זמן איסורו, הרי שהסכימה דעתו לדעת התורה, וממילא גם אם ישאר ברשותו חמץ, לא יעבור עליו באיסור.

ובעלי התוספות פירשו, שהביטול מועיל מפני שעל ידו החמץ נעשה הפקר, וכבר דרשו חכמים לא יראה לך חמץ - דווקא שלך אסור לראות אבל של הפקר מותר לראות. וממילא ברור שמי שהפקיר את חמצו שוב אינו עובר עליו בבל יראה ובל ימצא. נמצא שלפירוש הראשון הביטול מכוון כנגד החמץ עצמו, ולפירוש השני הביטול מכוון כלפי האדם שמסלק עצמו מן החמץ.

בנוסח אשכנז מתחשבים בשני הפירושים, ולכן מזכירים גם עניין הביטול וגם ההפקר. ובנוסח ספרד מזכירים רק את הביטול שהוא כולל גם הפקר, שכל המתבטל ממילא מופקר (לעיל הלכה א).

ג - דיני ביטול החמץ

לדעת רוב הראשונים מעיקר הדין אין צורך לומר בפה את נוסח הביטול אלא אפשר לבטל את החמץ בלב, היינו שיסכים

במחשבתו שחמצו מבוטל וחשוב אצלו כעפר הארץ. אלא שלכתחילה יש לבטל את החמץ בפה, שעל ידי כך הביטול יהיה ברור ומפורש. ועוד, שיש מהראשונים שסוברים שהביטול חייב להאמר בפה (עי' שו"ע הרב תלד, ז). לכל הדעות אין צורך לומר את הביטול בפני אנשים אחרים, אלא די שאדם יאמר את הביטול בינו לבין עצמו, ויש מהדריים לאומרו לפני בני משפחתם כדי להזכיר להם את המצווה.¹

הביטול צריך להיות בלב שלם, היינו שיסכים בדעתו שהחמץ בטל אצלו לעולם, וגם אחרי הפסח לא ישתמש בו. אבל אם בדעתו להשתמש בחמץ אחר הפסח, אין כאן ביטול ועובר על חמצו באיסור בל יראה ובל ימצא. וכן אם מפקיר את החמץ במקום המופקר לכל, לא יחשוב בדעתו לזכות בו אחר הפסח, שאם יחשוב כך אין הפקרו שלם (מ"ב תמה, יח).²

כפי שלמדנו (לעיל ג, ד) מהתורה אדם יכול היה להשבית את חמצו בביטול חמץ בלבד, ואפילו אם נשאר ברשותו חמץ בשווי

1. בס' בדיקת חמץ וביעורו ו, ד, סיכס שלדעת הטור תל"ו, רמב"ן, ר"ן, מהר"ם חלאוה, די לבטל בלב. ובשו"ע הרב תלד, ז, ובקו"א שם באר, שאף שכך הדין לדעתם מן התורה, מ"מ מדרבנן לכתחילה יאמרו בפה. ולדעת הריטב"א ובי"ע ע"פ ירושלמי צריך להוציא בפיו. אמנם בשו"ע תלז, ב, נקט לשון: "מבטלו בלבו ודיו". ובבה"ל תלז, ב, כתב שיש שתי דעות, והגר"א הסכים להלכה שאפשר לבטל בלב. ומה שאפשר לבטל בינו לבין עצמו, הוא גם לתוסי' שמבאר שהביטול מדין הפקר, ואף שהפקר מדברי חכמים בפני שלושה, כאן העמידו חכמים דבריהם על דין תורה שהפקר מועיל גם בפני עצמו.

2. עיין בס' בדיקת חמץ וביעורו ו, הערה ז, שהביא משו"ת רע"א א, כג, שאם הוציא בפיו לשון הפקר, אף שלא עשה זאת בלב שלם, ההפקר חל. שהרי כל אחד יכול אז לזכות בחמץ ולא יועיל שיטען שפיו וליבו לא היו שווים. ואפשר שלמ"ב עפ"י הגר"ז, אמנם בדיני ממונות הקונה את החמץ זוכה, אבל האדם שהפקיר ויודע שליבו לא היה שלם, החמץ נשאר שלו, לפחות עד אותה שעה שמישהו אחר יקנהו.

רב - יכול לבטלו, ואינו עובר עליו באיסור בל יראה ובל ימצא, ובתנאי שיסכים בדעתו שהביטול מוחלט ולעולם לא יהנה יותר מהחמץ. אלא שחכמים תיקנו שלא להסתפק בביטול בלבד אלא צריך גם לבער את החמץ בפועל מהבית, שמא הביטול לא יהיה בלב שלם. אולם כאשר אדם שכח לבער את חמצו והגיע ערב פסח והוא רחוק מהבית, בדיעבד יסתפק בביטול בלבד, ומיד כשיגיע לביתו ישרפנו. ואפילו אם חזר לביתו אחר הפסח, חייב לבערו, שאם לא יבערו יוכיח שביטולו לא היה שלם (שו"ע תמח, ה; מ"ב כה).

אפשר מן הדין לבטל על ידי שליח, אמנם לכתחילה עדיף שבעל החמץ יבטל בעצמו, כדי לחוש לדעת המחמירים שרק בעל החמץ יכול לבטל את חמצו (שו"ע תלד, ד, מ"ב טו).

ד - מנהג ביעור החמץ בשריפה

כפי שלמדנו, בנוסף לביטול החמץ תיקנו חכמים לבער בפועל את כל החמץ שנותר אחר ארוחת בוקר ואת החמץ שנמצא בבדיקת חמץ (ועשרת הפתיתים). מן הדין אפשר לבערו בדרכים שונות: למשל, אפשר לפזרו ולפזרו ברוח, או לפזרו ולזרוק לים או לנהר (שו"ע תמה, א). וכן אפשר לפני שהגיע זמן האיסור, לפגום את החמץ באקונומיקה או חומר אחר עד שלא יהיה ראוי למאכל כלב, ומכיוון שכבר אינו נחשב מאכל חמץ אינו צריך לבערו (שו"ע תמב, ט). וכן אפשר לבערו מהבית על ידי שיניחנו לפני שהגיע זמן איסורו במקום שמופקר לרבים (מ"ב תמה, יח). וכן אפשר לזרוק את החמץ לשירותים ולהוריד עליו את המים, ושוב אינו נמצא בבית.

אבל ישראל קדושים נהגו להדר במצוות השבתת החמץ ולבערו בשריפה, שאין דבר שמבטל את החמץ מן העולם יותר מהשריפה, ועוד שיש מי שסובר שמצווה להשבית את החמץ דווקא בשריפה.

והרוצים להדר בזה, צריכים לבטל את החמץ אחר השריפה, שאם יבטלו לפני כן, החמץ כבר לא יחשב שלהם וממילא לא יוכלו לקיים בו ביעור בשריפה. אלא שיש להקפיד שאחר סיום שריפת החמץ ישאר זמן לבטל את החמץ, שאם יגיע לסוף השעה החמישית שוב לא יוכל לבטל אותו (כמבואר לעיל ג, ו). ואחר שנשרף כזית מן החמץ, כבר נתקיים בו ההידור של ביעור החמץ בשריפה, ואפשר לומר את הביטול.

יש מדקדקים, שאם נעזרים בנפט להבערת האש, שלא לשופכו על החמץ אלא רק על העצים, כדי שרק האש תכלה את החמץ ולא יפגם לפני כן ממאכל כלב.³

3. בפסחים כז, ב, נחלקו כיצד מצוות ההשבתה, לר' יהודה דוקא בשריפה, ולחכמים בכל דרך. לרוב הראשונים, וביניהם הרמב"ם, הרא"ש הריטב"א והר"ן הלכה כחכמים, וכן נפסק בשו"ע תמה, א. ומיעוט פוסקים כר' יהודה, וכך כתבו התוס' והסמ"ק. עוד מוסיפים הב"ח והגר"א שגם לחכמים לכתחילה מצווה לשרוף, אלא שלחכמים אפשר לקיים את מצוות ההשבתה גם בדרכים אחרות. ויש אחרונים שלא כתבו כן, אלא לדעתם לחכמים אפשר לכתחילה לבער את החמץ בכל הדרכים.

אמנם גם לפי ר' יהודה, לדעת רוב הראשונים המצווה לשרוף חלה על חמץ שנמצא אחר חצות, שכבר הגיע זמן איסורו, שמצוותו דווקא בשריפה כמו נותר, אבל לפני חצות אפשר גם לר' יהודה לבערו בכל דרך, וכך דעת ר"ת ומהר"ם חלאוה. אמנם רש"י מפרש שלר' יהודה המצווה לשרוף לפני חצות, ולפי הבנת הרא"ש בדבריו הכוונה שרק בשעה השישית המצווה לשרוף, אולם הטור הבין ברש"י שגם לפני כן לפי ר' יהודה מצווה לשרוף. אם כן לפי שיטה זו מצווה לבער את החמץ בשריפה. ועיין בבירור הלכה פסחים כז, ב, סיכום הסוגיה. ואף שברור כמעט לכל הפוסקים שאין מצווה לשרוף את החמץ לפני זמן איסורו, מ"מ כתב הרמ"א תלד, ב, ותמה, א, שהמנהג לשרוף את החמץ. ועיין באור לציון ח"ב לג

ה - חמץ שבאשפה

בבוקר יום י"ד בניסן מתעוררת שאלה, מה דין החמץ שהונח בפחי הזבל, האם גם אותו צריך לבער?

אם הפח שייך ליהודי או שהוא נמצא בתוך חצרו הפרטית, עליו לבער את החמץ מדברי חכמים לפני שיגיע זמן איסורו. ויכול לשפוך עליו אקונומיקה או חומר מפגל אחר עד שלא יהיה ראוי לאכילת כלב.

ואם הפח שייך לרשות המקומית והוא מונח ברשות הרבים, אין היחיד צריך לבער את החמץ שהניח בו לפני סוף זמן איסור חמץ. ואף העירייה אינה חייבת לבערו, מפני שמתחילה איננה מעוניינת לקנותו, אלא כל מגמתה לפנותו למזבלה.⁴

שמפרש שהחומרה לשרוף את החמץ תלויה בהרכבה של כמה שיטות, ראשית כשיטת הפוסקים כר' יהודה, ובצירוף דעת רש"י שמצוות השריפה לפני זמן האיסור, אבל לא כשיטת רש"י שסובר שאפשר להשבית גם בביטול, אלא כדעת תוס' הסובר שהביטול מועיל מצד הפקר, לפיכך מצוות ההשבתה דווקא בשריפה. ועיין בספר בדיקת חמץ וביעורו ז, ה-ז, ובס' הלכות חג בחג ח, ז-ח.

עוד נציין שבפשוט עניינה של מצוות תשביתו להשבית את החמץ לפני תחילת זמן האיסור, וכן כתבו רוב הראשונים. וכ"כ הר"ן והריטב"א שבבדיקת חמץ מקיימים מצוות תשביתו. והרמב"ם הגדיר את זמן מצוות תשביתו שמתחיל בליל י"ד (הל' חו"מ ג, א). אמנם לרא"ש מצוות תשביתו חלה רק אחר תחילת זמן איסור חמץ. ובס' הל' חג בחג פ"ח, ח, סיכם את הסוגיה.

בסידור פסח כהלכתו טו, ד, כתב לדקדק לא לשפוך נפט על החמץ, ועיין בס' הלכות חג בחג ח, י, הערה 17, שלדעתו אין צורך לדקדק בזה, מפני שהעיקר הוא להפוך את החמץ לאפר ולא לפוגמו. ועיין לעיל ג, ה, 8.

4. באגרות משה או"ח ג, נז, כתב שבעצם הנחת חמץ בפח יש גילוי דעת ברור שהפקיר את החמץ, אלא שאם הפח ברשותו, עפ"י הט"ז והמ"א על סימן תמה, ג, צריך לבערו מדברי חכמים. אבל אם הפח ברשות הרבים אינו צריך לבערו כלל. ובספר בדיקת חמץ וביעורו ג,

ו - חמץ שנמצא אחר תחילת זמן האיסור

המוצא חמץ ברשותו לאחר שהגיע זמן איסורו מהתורה, היינו אחר חצות יום י"ד, חייב לבערו מיד. ואם לפני הפסח שכח לבטל את החמץ שברשותו, ולא הספיק לבערו עד כניסת החג, משיכנס החג יעבור עליו בשני איסורי תורה - בל יראה ובל ימצא. ואם ביטל את חמצו, אין הוא עובר עליו באיסור בל יראה ובל ימצא מהתורה, ואע"פ כן תקנו חכמים לבערו. לכתחילה מצווה לבער אותו בשריפה, ואם ירצה יוכל לבערו גם בדרכים אחרות, כגון שיפורר אותו לפירורים קטנים ויפזרו ברוח, וכן יוכל לפוררו מעט ולהשליכו לבית הכסא ולהוריד עליו את המים.

אבל אם ישליכנו למקום המופקר לרבים, לא עשה כלום, ואף שלפני תחילת זמן איסור חמץ יכול אדם להפקיר את חמצו ועל ידי כך לא יתחייב לבערו, מכל מקום אם הגיע זמן איסור חמץ והחמץ נשאר ברשותו, אין יכול להיפטר ממנו עד שיאבדנו לגמרי. וגם אם יפסלנו מאכילת כלב על ידי שישפוך עליו חומר מפגל, לא יבערנו בזה, שרק לפני תחילת זמן איסור חמץ אפשר לפוסלו מלהיות ראוי למאכל כלב, וממילא אינו נחשב יותר מאכל חמץ ולא חלים עליו איסורי חמץ. אבל אם כשהגיע זמן איסור

מה, הוסיף שאם החמץ טונף לגמרי עד שאין סיכוי שאדם ישתמש בו לשום שימוש, הרי הוא מבוער. ועוד חידש שם בהערה ק"ל שמה שאמרו שכל שראוי לאכילת כלב עדיין נחשב חמץ וצריך לבערו, זה מפני שראוי לחמץ בו עיסות אחרות, אבל אם טונף, אף שכלב יכול לאוכלו, כיוון שאינו ראוי לשום שימוש אדם, נתבטל ואינו צריך לבערו. (עוד עיין בפסקי תשובות תמה, ז, דעות נוספות). אמנם כאשר מניחים את האשפה בשקית כמנהגנו, פעמים שהחמץ אינו מתלכלך, וכשהפח נמצא ברשותו, כדי שלא להכנס לספק, עדיף שלא להניח בתוכו בימים הסמוכים לפסח חמץ הראוי למאכל כלב.

חמץ היה החמץ ראוי לאכילה, חלה חובה להשביתו לגמרי, ואין מועיל לפוגמו עד שלא יהיה ראוי לאכילת כלב. לפיכך המוצא חמץ ברשותו צריך לשורפו או לפוררו ברוח, או לפוררו מעט ולהשליכו לבית הכסא, שעל ידי כך הוא מאבדו מן העולם. ומצווה מן המובחר לבערו בשריפה. וגם אחר שיבערו בשריפה, אפרו אסור בהנאה.⁵

5. עיין בהערה 3, שם למדנו שעיקר מחלוקת ר' יהודה וחכמים עוסקת בחמץ שנמצא אחר זמן איסורו, אם כן לדעת הראשונים שסוברים כר' יהודה מצווה לבער את החמץ בשריפה, ואף שרוב הפוסקים סוברים כחכמים, וכן נפסק בשו"ע תמה, א. מ"מ גם לחכמים בודאי אפשר לבער בשריפה, ועוד שהב"ח והגר"א בארו שגם חכמים מודים שלכתחילה מצווה לבער בשריפה. וכ"כ במ"ב תמה, ו.

ואחר שהגיע זמן איסור חמץ חובה להשבית את החמץ לגמרי, שכך מתבאר משו"ע תמב, ט, ומ"ב שם מ'. וגם להפקיר אין מועיל, שרק קודם זמן האיסור מועיל להפקיר כמבואר במ"ב תמה, יח. וגם אחר הביעור, האפר אסור בהנאה כמבואר בשו"ע תמה, ב. ובמ"ב תמה, ה, מבואר שאם ישליכנו לבית הכסא נחשב החמץ מבוער. אמנם בה"כ בימיהם היה מטונף ביותר, וכל מה שהושלך שם היה נמאס עד שאינו נחשב יותר לכלום. אבל מי שישליך לחם לבית הכסא שלנו, יתכן שהלחם יצא מצינור הביוב שלם ויהיה ראוי למאכל כלב, ולכן כתבתי שצריך לפורר אותו מעט. ועיין בס' בדיקת חמץ וביעורו ז, כד, הערה נו, מעין זה. ועיין שם בפרק ז' א-ב, ובהערות שם. ובהערה ז' סיכום, שאם מצא חמץ בפסח ופגמו מאכילת כלב, לדעת הגר"ז עדיין עובר עליו בבל יראה ובל ימצא, ולדעת החזו"א אמנם חייב בביעור מהתורה אבל אינו עובר בבל יראה ובל ימצא. ולדעת הפמ"ג אף חיוב ביעורו מדרבנן בלבד, ומצווה תשבייתו כבר הפסיד בזה שלא ביערו לגמרי. (דעת הגר"ז ופמ"ג נזכרה בשעה"צ תמב, יט).

אמנם בדרך כלל המוצא חמץ בפסח כבר ביטלו לפני הפסח, וכל איסורו מדברי חכמים, ומ"מ יבערנו כמו שמבערים חמץ שלא בוטל, שכבר למדנו שתיקנו חכמים שבנוסף לביטול נבער את החמץ בפועל. וכ"כ בשו"ע הרב תלה, ד, שאם לא ביער בפועל עובר בבל יראה ובל ימצא דרבנן, ומצווה בתשבייתו מדרבנן. ועיין בס' בדיקת חמץ וביעורו ז, הערה מ' עוד מקורות.

ועיין שם ח, כד, שאם מצא חמץ בפסח, יש דרכים שבהם הוא יכול להימנע מאיסור בל יראה ובל ימצא, אבל לא יקיים מצוות תשבייתו, למשל, שיזרוק את החמץ לעומק הים, באופן שאי אפשר להוציאו. אבל כאמור המצווה לבערו ממשי.

ואם מצא את החמץ בחג או בשבת שבפסח, אסור לו לשורפו, וגם אינו יכול לטלטלו ולהשליכו לבית הכסא, מפני שהחמץ מוקצה. לפיכך יניח עליו כלי, כדי שלא יבואו בטעות לאוכלו, ומיד כשתצא השבת או החג ישרפנו. ואם אותו אדם גם שכח לבטל את חמצו לפני הפסח, נמצא שכל רגע שהחמץ נשאר ברשותו הוא עובר עליו בשני איסורים: "בל יראה" ו"בל ימצא", וכדי להינצל מאיסורי תורה אלו, לדעת פוסקים רבים מותר לקחת את החמץ, לפוררו מעט, ולהשליכו לבית הכסא, שהתירו לעבור על מוקצה שהוא איסור מדברי חכמים כדי שלא לעבור על איסורי תורה. ואפילו במקרה זה יש מחמירים וסוברים שאין לעבור על איסור מוקצה, וימתין עד מוצאי שבת, ואז יבער את החמץ (מ"ב תמו, ו).

ולגבי הברכה: המוצא חמץ בפסח, אף שמצווה לבערו, לא יברך לפני הביעור, מפני שהברכה שברך לפני בדיקת חמץ חלה על כל החמץ שברשותו שצריך לבערו. אבל אם לש בצק בפסח והחמיץ לו, יברך על ביעורו, מפני שחמץ זה לא היה ברשותו לפני פסח בעת בדיקת חמץ וביעורו, וממילא הברכה לא חלה עליו (ע"י מ"ב תלה, ה).